

Wantrouwen, veiligheid en legitieme horizontale strafvordering

MAARTEN COLETTE^a

^a Assistent, Vakgroep Interdisciplinaire Studies van het Recht, Vrije Universiteit Brussel (Corresp.: maarten.colette@vub.be)

1. INLEIDING

Op donderdag 19 april 2018 vond aan de Universiteit Leiden de jaarlijkse conferentie plaats van De Debatten/VUB. Het thema van deze studiedag was ‘Thomas HOBBS’.¹ Misschien zal deze keuze de wenkbrauwen van menig strafrechtjurist en criminoloog doen fronsen. Te recht: Hobbes staat in de meeste annalen te boek als voorman van een totalitaire ideologie. Het komt dan ook niet als een grote verrassing voor dat HOBBS in de twee centrale hoofdstukken (13 en 17) van *‘Leviathan’* (1651) op het belang van veiligheid wijst: *“De uiteindelijke reden, het doel en het oogmerk waartoe de mensen (die van nature gesteld zijn op vrijheid en macht over anderen) zich de beperkingen opleggen waaraan zij (zoals wij zien) in de staat onderworpen zijn, is de zorg om hun eigen leven veilig te stellen.”* Deze machtsoverdracht is instrumenteel aan de vrede: *“Of met andere woorden, om te ontsnappen aan de ellendige oorlogstoestand die een onvermijdelijk gevolg is van de natuurlijke hartstochten van de mensen, zolang er geen zichtbare macht bestaat die hun ontzag inboezemt, en hen door angst voor straf dwingt hun overeenkomsten na te leven en de natuurwetten in acht te nemen”* (ii.17, p. 129).

De commotie die deze hoofdgedachte veroorzaakte, is niet zonder gevolg gebleven voor de diagnose en receptie van deze auteur. Zelfs zij die HOBBS en zijn controversiële boreling met liefde bedenken, zoals de Nederlander Hans ACHTERHUIS, zijn het erover eens dat in *‘Leviathan’* *“de rechten van de soeverein absoluut zijn en in theorie het gehele bestaan van zijn onderdanen bestrijken”* (ACHTERHUIS, 1988: 28; FUKUYAMA, 1992: 179-87). Anderen zijn van oordeel dat HOBBS in *‘Leviathan’* een vorm van abstracte angst in een institutioneel kleedje hult (ADAMS, 2006).

Wat is hiervan aan? In het verleden zijn wij met Paul DE HERT (2019) op het standpunt gaan staan dat deze toedeling van moreel onbehagen onterecht of minstens ongenueanceerd is. Als puntje bij paaltje komt kan HOBBS niet achter een ongebalanceerde machtsoefening gaan staan. In dit artikel lichten we uit de strafrechtelijk relevante hoofdstukken in *‘Leviathan’* (27 en 28) actuele strafrechtelijke inzichten die de voornoemde absolutistische beeldvorming naar beneden bijstellen. De binding van de staatkundige punten in HOBBS’ programma aan deze strafrechtelijke leerstukken bewerkstelligen we in een eerste fase met gebruikmaking van het begrip ‘wantrouwen’. De dialectiek van het wantrouwen kan de binding van burgers aan een rechtsorde verklaren, maar vormt er ook een rem op. In een tweede fase schakelen we over op Hobbes’ vrijheidsconceptie, die in zijn tijd controversieel was en ook nu omstreden blijft. Deze strafrechtelijke vrijheidsconceptie vormt, zo stellen

1 Het verslagboek verschijnt als: KINNEGING, A., COLETTE, M. & DE HERT, P. (Eds.) (2019), *Thomas Hobbes. De ik-gerichtheid van de politieke filosofie*. Budel: Damon. Boekpresentatie op 5 december 2019 bij het Vlaams-Nederlands huis deBuren te Brussel.

wij vast, een pijnpunt in de theorie van deze auteur. Toch is zijn definitie van de vrijheid gezaghebbend geworden en gebleven. In de conclusie stippen we kort aan hoe het strafrecht met zulke definitie zijn voordeel kan doen.

2. DIALECTIEK VAN HET WANTROUWEN

De psychologie van het wantrouwen legitimeert in *'Leviathan'* het straffen en vormt er tevens de voornaamste rem op. Dit zit als volgt. Om de sprong naar de staat te maken, zet HOBES (zoals het leeuwendeel van zijn tijdgenoten) een stap terug naar de 'natuurtoestand'. Die is volgens hem *"eenzaam, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort"* (i.13, p. 98). Van zodra de mens een deur opent, sluit zich weer een andere. Hij leeft daarom in een cyclische wereld, die hem geen perspectief op veiligheid voorhoudt. Dat laatste moet niet letterlijk opgevat worden: reeds de 'perceptie van onveiligheid' legitimeert staat en straf. Zoals ACHTERHUIS het plastisch uitdrukt: *"Ook al ben je zelf niet geneigd je medemens aan te vallen, je kunt nooit weten of hij jou niet onverwacht te grazen neemt. Dan is het beter het zekere voor het onzekere te nemen en hem een slag voor te zijn"* (ACHTERHUIS, 2007: 162).

Veiligheid is de essentie van de *'Leviathan'*, de *raison d'être*. De wording van de staat kan dan ook in het volgende adagium gevat worden: *"zonder staat geen veiligheid, zonder veiligheid geen staat"*. Ook in deze burgerstaat blijft het geweld nodig: HOBES laat hieromtrent vallen dat *"overeenkomsten zonder het zwaard niets dan woorden zijn"* (ii.17, p. 129). In de lijn van de traditie voortgekomen uit PLATO (en later MACHIAVELLI) schuift HOBES de soeverein veel bevoegdheden toe om de veiligheid te bewerkstelligen. De vraag of de wetten van die soeverein liberaal dan wel autoritair zijn, is naast de kwestie. *"Het leven"*, schrijft HOBES onbekommerd, *"is nooit vrij van ongerief"* (ii.18, p. 141).

Volgens de Amerikaanse rechtsfilosofe Alice RISTROPH (2014) is het wantrouwen (*'diffidence'*) de meest herkenbare bron van veiligheid ten overstaan van medeburgers, zeker waar HOBES opmerkt dat burgers in de avond de deur in het slot doen. Met gebruikmaking van dit begrip krijgt het strafrechtelijk verbod op diefstal kleur en beschermt het burgers tegen opdringerige buurmannen. Toch omvat, zoals hoger beschreven, het door HOBES aangehaalde voorbeeld ook een (met het oog op rechtsbescherming tegen normhandhaving) appetijtelijker aspect. Hij schrijft namelijk dat burgers betrouwbaar gezelschap opzoeken en zelfs als zij thuis zijn hun kasten op slot doen, *"en dit terwijl men weet dat er gewapende gerechtsdienaren zijn"* (i.13, p. 98). De maatschappelijke perceptie omtrent (al dan niet waargenomen) onveiligheid is bijgevolg geen kwestie die met het strafrecht moet worden bestreden of beslecht. Het strafrecht is niet bij machte om gevoelens van onveiligheid uit een rechtsorde weg te snijden.

3. EEN GROTE VEILIGHEIDSMACHINE

HOBES stelt geen oplossing in het verschieft voor het eenzijdige gebruik van het strafrecht. Hij oogt beter in het stellen van de diagnose (wat doet mensen naar het strafrecht grijpen?) dan in het remediëren van een verkeerd gebruik ervan, aldus RISTROPH. Toch kunnen we met dank aan zijn analyses beter de risico's inschatten die een ontijdig gebruik van het strafrecht met zich brengen. Nieuwe wetgeving belooft méér veiligheid, maar zal zelden tot de vredevolheid leiden waar we bij zulke wetgeving nu juist op hopen.

Om die reden komt het als een zwaar en nodeloos verwijt voor wanneer hedendaagse auteurs de psychologie van HOBES trachten te doorgronden door haar toe te passen op actuele

uitdagingen zoals terrorisme (bijvoorbeeld ADAMS, 2007). Het is de reden waarom een auteur als John GRAY niet achter ‘*Leviathan*’ kan gaan staan: “*De hobbesiaanse anarchie die het gevolg is van gedesintegreerde staten, heeft staatloze legers in staat gesteld toe te slaan in het hart van ’s werelds grootste mogendheid. In een reactie hierop transformeren de VS en andere liberale samenlevingen zich in hobbesiaanse politiestaten*” (GRAY, 2006: 92). Ook de auteur van ‘*Sapiens*’ en ‘*Homo Deus*’ komt dicht bij HOBBS waar hij schrijft dat “*terroristen niet denken als generaals, maar meer als theaterproducenten*” (HARARI, 2018: 203).

Moeten we voetstoots aannemen dat de onstuimige groei (zo ook naar Belgisch recht, zie ROELANDT, 2017) van zulke wetgeving HOBBS zou hebben bekoord? HOBBS meent dat burgers ik-georiënteerd zijn, reden waarom hij bij het contract de instemming van rechtssubjecten eist. Anders dan bij de retributivisten (zoals KANT) is er bij HOBBS geenszins sprake van een ‘recht’ op straf van het rechtssubject dat de strafwet overtreedt. Evenmin treft men bij HOBBS een kantiaanse eis tot straffen terug omdat er een misdrijf is. Burgers willen niet gestraft worden, zo meent HOBBS, en kunnen de soeverein daartoe niet machtigen. Op een vroegliberale wijze erkent HOBBS de niet-consensuele natuur van de straf (niemand wil bestraft worden) en stelt hij in dit verband (natuurlijke) verzetsrechten voor (*infra*). Het strafrecht moet het slachtoffer beschermen, maar mag niet vergeten dat ook daders mensen zijn die bestraffing en beschadiging van hun lot uit de weg willen gaan (RISTROPH, 2014).

Dat HOBBS niet achter vergelding kan gaan staan, is vanzelfsprekend cruciaal voor elk debat over (nieuwe wetgeving die meer) veiligheid (beloofd). Van groot belang is dat HOBBS in ‘*Leviathan*’ enkele natuurwetten noemt, die (positiefrechtelijke) wetgeving moeten geleiden: als dat mogelijk is, zo schrijft de zesde natuurwet voor, moet afgezien worden van straf, want wat telt is een vredevolle toekomst. De zevende natuurwet bouwt daarop verder en loochent iedere op het verleden gerichte bestraffing die niet kijkt naar de gevolgen voor de toekomst. Zij wijzen op een minimalistische, egalitaire en humane benadering van de straf, in schril contrast met vele retributivistische theorieën die vandaag in strafrechtelijke midens nog springlevend zijn (zie DE HERT & GUTWIRTH, 2011; NUSSBAUM, 2016; VAN STOKKOM, 2016).

4. NOG MEER VERTROUWDE HUMANITEIT

In ‘*Leviathan*’ werkt HOBBS voorbij het idee van afschrikking en retributie aan een ethiek van gehoorzaamheid die wetsgetrouwe burgers gerust moet stellen over hun streven naar vrede en veiligheid. Toekomstgerichte communicatie, veeleer dan een eng retributief programma voor overtreders, is de essentie van HOBBS’ strafrechtstheorie. Het strafrecht is daarbij een soort veiligheidsnet: een garantie aan burgers die het contract willen naleven, dat anderen zulks ook (al dan niet kwaadschiks) zullen doen (RISTROPH, 2014).

Ook wat het formele strafrecht aangaat, treffen we in ‘*Leviathan*’ verrassend actuele intuïties aan. Zo omvatten de hoofdstukken 27 en 28 belangrijke inzichten, ook om het proces te maken van HOBBS’ politieke theorie. Zo schrijft hij: “*Wanneer de soeverein iemand beveelt (ook al is hij terecht veroordeeld) om zichzelf te doden, te verwonden of te verminken, om zich niet tegen aanvallen te verzetten, of om af te zien van het gebruik van voedsel, lucht, geneesmiddelen en andere dingen zonder welke hij niet kan leven, dan heeft zo iemand de vrijheid om niet te gehoorzamen*” (ii.21, p. 165). Deze vrijheid omvat ook het zwijgrecht en het *nemo tenetur*-beginsel, reden waarom HOBBS niet achter foltering kan gaan staan, hoewel die in zijn tijd met de regelmaat van de klok toepassing vond. Het zwijgrecht en het recht om zichzelf niet te beschuldigen groeiden pas in de achttiende eeuw uit tot volwaardige rechten (MEESE, 2013), in het bijzonder wanneer in 1730 het recht wordt erkend om zich op

het proces te laten bijstaan door een advocaat (MAZZON, 2016). De prille nadruk die HOBBS op het belang van de toedeling van het zwijgrecht in de strafprocedure legt, is bijgevolg duidelijk verwant met de (ons) vertrouwde contradictoire procedure. Met name de welbekende ‘Salduzrechtspraak’, waar we verderop nog even op terug komen, heeft de voorbije tien jaar aan (het belang van de toedeling van) dit recht een krachtige stimulans gegeven (DECAIGNY & VAN GAEVER, 2009).

5. VRIJHEID WORDT BEPERKT DOOR HOBBS’ VRIJHEIDSCONCEPTIE

Ondanks het feit dat HOBBS met aandrang op het belang van de toedeling van het zwijgrecht in de strafprocedure wijst, wordt hij toch niet gezien als een grote vrijheidsdenker. De vrijheid staat niet bovenaan in zijn agenda, maar moet wijken voor veiligheid. Bij de uittekening van het strafrecht worden burgers niet betrokken. In hoofdstuk 21 van *‘Leviathan’* komt HOBBS zo uit bij een situering van ‘vrijheid’ als de afwezigheid van tegenstand: *“Het woord vrijheid, in het Latijn Libertas, betekent (in eigenlijke zin) het ontbreken van tegenstand (met tegenstand bedoel ik uitwendige belemmeringen van de beweging). Het is op redeloze en onbezielde schepselen evenzeer van toepassing als op redelijke wezens”* (ii.21, p. 159).

FOUQUÉ (1998) redeneert dat aan HOBBS’ vrijheid geen bruikbare ‘morele’ dimensie kan worden toegeschreven: het strafrecht *“gaat geheel en al op zowel in de theatrale als in de juridische aanwezigheid van de soeverein. Hier liggen ook de kiemen van de haast vanzelfsprekende voorrang van de ‘raison d’état’ op de publieke ruimte, waarin innoverend burgerschap kan gedijen.”* De legitieme zorg om veiligheid en de behoefte om te verhinderen dat unilaterale of private ‘willen’ het publieke domein overnemen, leidt bij HOBBS tot de afwijzing van participatie door burgers en een groot vertrouwensmandaat voor de soeverein. SKINNER (2012) heeft, zoals welbekend, erop gewezen dat HOBBS hier stelling neemt tegen een ruime, republikeinse invulling van het vrijheidsbegrip waarbij niet alleen gekeken wordt naar tastbare inmengingen in de vrijheid, maar ook zicht gehouden wordt over ‘niet-tastbare’ beperkingen, zoals deze van een despoot met een grote discretionaire bevoegdheid. Een gevolg van dit vrijheidsbegrip is dat er een inperking van de vrijheid kan zijn wanneer rechtssubjecten afhangen van de wil van een ander – medeburgers dan wel functionarissen.

In *‘Republicanism. A Theory of Freedom and Government’* heeft PETTIT dat plaatje voltooid door erop te wijzen dat procedures de vrijheid construeren door overheersing (of dominantie) tegen te werken en door condities te scheppen waarin participatief burgerschap kan aarden (zie ook WITTEVEEN, 2015). Met BRAITHWAITE werkt PETTIT in *‘Not just deserts’* (1990) een meerpuntenprogramma uit waarin zulk een republikeins strafrecht voorgesteld wordt als bij machte om straffen te ‘communiceren’ (DUFF, 2001), en het herstelrecht een legitieme plaats toegedeeld kan krijgen. We moeten niet zo ver met PETTIT en BRAITHWAITE meegaan om het belang van de toedeling van deze participatieve vrijheid in de strafprocedure scherper in beeld te krijgen. Zo laveert bijvoorbeeld ’T HART (1995) in zijn werk tussen een negatieve en positieve conceptie van vrijheid waarin een juridisch gevrijwaarde sfeer van vrijheid voorwaarde vormt voor zelfontplooiing en emancipatie tot mondig rechtssubject, dat zowel gemachtigd als bij machte is om deel te hebben aan de strafprocedure.

Zelf zijn wij in het verleden op het punt gaan staan dat aan een legitieme strafvordering normatieve eisen mogen worden gesteld. Deze strafvordering moet niet als een keuze voor een van de twee vrijheidsconcepties worden ervaren. Hierboven hebben we vastgesteld dat HOBBS de verdachte in de strafprocedure een zwijgrecht toedeelt en dat dit recht als een gevolg van de Salduzrechtspraak van het EHRM aan belang wint. De bijstand door een

advocaat tijdens het verhoor (controle op de geoorloofdheid van politiehandelen ter voorkoming van ‘dominantie’) heeft tot doel om toe te zien op de vrijwaring van deze negatieve vrijheid – de vrijheid om te zwijgen. Toch stelden we reeds vast dat de vanzelfsprekendheid waarmee het zwijgrecht tot de algemene gegevens van deze Salduzrechtspraak wordt gerekend, een schaduw werpt over het positieve strafrechtelijke vrijheidsbegrip: in een democratische rechtsstaat is justitie ertoe gehouden inspanningen te leveren om de participatie van de verdachte als een in het verhoor besloten doel te begrijpen. Die participatie staat naar Belgisch recht niet op de prioriteitenlijst, wat problemen oproept in het licht van de genoemde vrijheidsconcepties (COLETTE, 2019).

Ook HOBBS heeft weinig tot niets te bieden op dit front. In zijn staathuishoudkunde is het geweldmonopolie aan de staat toevertrouwd, die als enige het zwaard mag hanteren. De concrete toepassing van dit monopolie omvat zowel rechtsbescherming door normhandhaving als rechtsbescherming tegen zulke normhandhaving. Deze legitieme zorg om veiligheid verdringt de (even legitieme) bekommernis om vormen van participatie in de strafprocedure te verwerklijken, op grond waarvan burgers normen en procedures kunnen verinnerlijken. Slechts wanneer de strafprocedure erin slaagt om aan deze hobbesiaanse lacune te remediëren, kan zij naar onze mening voldoen in het licht van een legitieme (horizontale) strafvordering.

Anderzijds schieten, ingevolge de huidige beheersbaarheidsobsessie (FOUCAULT), diverse burgerinitiatieven als paddenstoelen uit de grond. Burgers als coproducten van veiligheid en van wetenschap: het moet ons niet bekoren. Zo passen Apps waarmee burgers kunnen ‘helpen’ bij het opsporingswerk niet naadloos in een democratische orde die ook een rechtstatelijke orde wenst te zijn (KUIPERS, 2018). Iets doet ons bevroeden dat zulke participatie steeds instrumenteel is aan deze veiligheidsobsessie en aan de waarheidsvinding in de strafprocedure.

6. CONCLUSIE

Benevens met het strafrechtelijk legaliteitsbeginsel, waar we elders uitvoerig op ingaan, kruidt HOBBS zijn strafrechtstheorie in ‘*Leviathan*’ met diverse ingrediënten waarmee strafjuristen anno 2019 rimpelloos vertrouwd zijn. Zo bevatten de hoofdstukken 27 en 28 fraaie bespiegelingen omtrent beperkingen op de strafrechtelijke aansprakelijkheid van burgers met beperkingen en zwakheden. Voorts is er de aanbeveling om in het strafrecht te werken met rechtvaardigings- en ontheffingsgronden zoals dwang, noodzaak, zelfverdediging en dwaling over rechtsnormen.

Vernieuwende intuïties aangaande het zwijgrecht en het *nemo tenetur*-beginsel en de toedeling van verzetsrechten stellen gerust wat de lacunes in HOBBS’ constitutionele theorie betreft. Hierachter gaat een sterke egalitaire *feel* en voeling met de mens als kwetsbaar schuil. Geen mens is beter dan een andere en HOBBS gaat in dialoog met ARISTOTELES die een lijn trekt tussen verstandige en onverstandige mensen, wat voor de eerste in strijd is met de rede en de ervaring. HOBBS’ kan niet volmondig achter het retributivisme gaan staan: het strafrecht mag niet vergeten dat ook daders mensen zijn die kwetsuren uit de weg willen gaan. Wat het formele strafrecht betreft, is HOBBS duidelijk verwant aan de contradictoire procedure. Toch treffen we in ‘*Leviathan*’ geen grote zorg voor de democratisering van de strafrechtspleging aan. Zijn opvatting van vrijheid is een ‘negatieve’.

Wat maakt HOBBS aangereikte inzichten dan wel aantrekkelijk en interessant in het licht van actuele denkstromen en uitdagingen? Zoals we hebben gezien, is HOBBS bekommerd

om het tackelen van unilaterale of private ‘willen’ die de publieke zaak gaan domineren. De reden waarom HOBBS daar zoveel belang aan hecht, is dat dit juist de gelegenheid vergroot voor burgers om – binnen de grenzen voorzien bij wet – aan hun persoonlijke vrijheid te gaan werken. We kunnen ons de huidige baarlijke wildgroei van wetgeving die een vergroting van de veiligheid belooft, in feite niet voorstellen zonder het averechts hobbesiaanse effect dat juist die wetgeving meer gevoelens van onveiligheid in de hoofden van burgers slijpt. Juist ‘*tough on crime*’-doctrines en ‘*three strikes*’-wetten wijzen op het risico van ‘strafrechtelijk populisme’ (MARTÍ, 2009). Steeds meer en steeds vaker laten volksvertegenwoordigers (maar ook justitie) zich meeslepen door de waan van de dag. Het resultaat “*is vaak meer van hetzelfde: meer politie, meer en verdergaande bevoegdheden, zwaardere straffen, nog minder doorzichtigheid – maar niet minder criminaliteit*” (BRANTS, MEVIS & PRAKKEN, 2001: 3-4; KELK, 1994: 15). HOBBS stelt geen adequate oplossingen en tegenwichten in het vooruitzicht, maar vestigt wel de aandacht op fundamentele keuzes die in een rechtsstatelijke orde moeten worden gemaakt en op regelzucht als kolonisering van de leefwereld van burgers.

REFERENTIES

- ACHTERHUIS, H. (1988). *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Baarn: Ambo.
- ACHTERHUIS, H. (2007). De staat van geweld: Hobbes versus Rousseau. In M. ADAMS & W. LEMMENS (Eds.), *Hobbes. In de schaduw van Leviathan* (pp. 146-168). Kapellen: Pelckmans.
- ADAMS, M. (2006). *Recht en democratie ter discussie. Essays over democratische rechtsvorming*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- ADAMS, M. (2007). ‘Fear and I were born twins together.’ Over de actualiteit van Hobbes’ politieke theorie. In M. ADAMS & W. LEMMENS (Eds.), *Hobbes. In de schaduw van Leviathan* (pp. 15-40). Kapellen: Pelckmans.
- BRAITHWAITE, J. & PETTIT, P. (1990). *Not just deserts. A Republican Theory of Criminal Justice*. Oxford: Clarendon Press.
- BRANTS, C.H., MEVIS, P.A.M. & PRAKKEN, E. (2001). Legitieme strafvordering. Rechten van de mens als inspiratie in de 21ste eeuw. In C.H. BRANTS, P.A.M. MEVIS & E. PRAKKEN (Eds.), *Legitieme strafvordering. Rechten van de mens als inspiratie in de 21ste eeuw* (pp. 1-21). Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen.
- COLETTE, M. (2019). Legitieme horizontale strafvordering en het verhoor als dwangcommunicatie. Over het strafprocesrechtelijke vrijheidsbegrip en participatie in het licht van de Salduzrechtspraak. *NC*, 14(3), 211-233.
- DECAIGNY, T. & VAN GAEVER, J. (2009). Salduz: Nemo tenetur en meer... *Tijdschrift voor Strafrecht*, 10(4), 201-212.
- DE HERT, P. & GUTWIRTH, S. (2011). Het leedprincipe, het strafbegrip en de schuld zonder straf. De fixatie op leedtoevoegende straffen in het strafrecht. In F. DERUYCK & M. ROZIE (Eds.), *Het strafrecht bedreven. Liber amicorum Alain De Nauw* (pp. 129-156). Brugge: Die Keure.
- DE HERT, P. & COLETTE, M. (2019). Naakt binnenstappen met het sociaal contract? Hobbes’ actuele strafrechtelijke inzichten nuanceren het absolutistische beeld. In A. KINNEGING, M. COLETTE & P. DE HERT (Eds.), *Thomas Hobbes. De ik-gerichtheid van de politieke filosofie* (pp. 152-207). Budel: Damon.
- DUFF, R.A. (2001). *Punishment, Communication, and Community*. Oxford: OUP.
- FOQUÉ, R. (1998). Grenzen aan de aanspreekbaarheid. Over de verhouding van de publieke en de private ruimte en van het publiekrecht en het privaatrecht in de moderniteit. In R. FOQUÉ & M. WEYEMBERGH (Eds.), *Filosofische aspecten van het privé-publiek debat* (pp. 7-36). Brussel: VUB Press.
- FUKUYAMA, F. (1992). *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*. Amsterdam: Contact.

- GRAY, J. (2006). *Al-Qaida en de moderne tijd*. Amsterdam: Ambo.
- HARARI, Y.N. (2018). *21 lessen voor de 21ste eeuw*. Amsterdam: Thomas Rap.
- HART, A.C. 't (1995). *Mensenwerk? Over rechtsbegrip en mensbeeld in het strafrecht van de democratische rechtsstaat*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen.
- HOBBS, T. (2010). *Leviathan of de samenstelling, vorm en macht van een kerkelijke en wereldlijke staat*, vertaling W. Krul. Amsterdam: Boom.
- KELK, C. (1994). *De menselijke verantwoordelijkheid in het strafrecht*. Arnhem: Gouda Quint.
- KUIPERS, R. (2018). Transities in de wereld van criminaliteit(sbestrijding). *Tijdschrift voor de Politie*, 80(8), 38-43.
- MARTÍ, J.L. (2009). The Republican Democratization of Criminal Law and Justice. In S. BESSON & J.L. MARTÍ (Eds.), *Legal Republicanism. National and International Perspectives* (pp. 123-146). Oxford: OUP.
- MAZZON, J. (2016). Silence, Self-Incrimination, and Hazards of Globalization. In J.E. ROSS & S.C. THAMAN (Eds.), *Comparative Criminal Procedure* (pp. 308-362). Cheltenham: Edward Elgar.
- MEESE, J. (2013). *The sound of silence*. Het zwijgrecht en het nemo tenetur-beginsel in strafzaken. Een historisch en rechtsvergelijkend overzicht. In J. ROZIE, S. RUTTEN & A. VAN OEVLEN (Eds.), *Zwijgrecht versus spreekplicht* (pp. 37-72). Antwerpen: Intersentia.
- NUSSBAUM, M. (2016). *Woede en vergeving. Wrok, ruimhartigheid, gerechtigheid*. Amsterdam: Ambo.
- RISTROPH, A. (2014). Hobbes on “Diffidence” and the Criminal Law. In M. D. DUBBER (Ed.), *Foundational Texts in Modern Criminal Law* (pp. 23-37). Oxford: OUP.
- ROELANDT, J. (2017). De strijd tegen terrorisme: een overzicht van de recente wetgevende ingrepen in het straf(proces)recht. *NC*, 12(1), 10-21.
- SKINNER, Q. (2012). *Liberty before Liberalism*. Cambridge: CUP.
- VAN STOKKOM, B. (2016). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor filosofie*, 78(4), 777-806.
- WITTEVEEN, W.J. (2015). *De wet als kunstwerk. Een andere filosofie van het recht*. Amsterdam: Boom.